

BUXGALTERIYA HISOBI SHAKLLARI, ULARNING MOHIYATI VA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

i.f.n., dots. **Axmedjanov Abdufato**

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

ORCID: 0009-0005-5911-9764

axmedjonovabdufato@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada buxgalteriya hisobi shakllari, ularning mohiyati va tarixiy taraqqiyot bosqichlari tahlil etiladi. Buxgalteriya hisobi shakllari buxgalteriya yozuvlarini yuritish tartibi va texnologiyasining muayyan uslubidir. Tarixiy jihatdan oddiy ro'yxat shaklidan tortib, jurnal-buyruq, memorial-order va avtomatlashtirilgan shakllargacha rivojlangan. Har bir shaklning o'ziga xos afzalliklari, kamchiliklari va zamonaviy axborot texnologiyalari ta'siri maqolada keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: buxgalteriya hisobi shakllari, jurnal-buyruq, memorial-order, avtomatlashtirish, tarixiy rivojlanish, axborot texnologiyalari.

ФОРМЫ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА, ИХ СУЩНОСТЬ И ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

к.э.н., доц. **Ахмеджанов Абдуфато**

Самаркандский институт экономики и сервиса

Аннотация. В статье анализируются формы бухгалтерского учета, их сущность и этапы исторического развития. Бухгалтерские формы представляют собой специфический способ и технологию ведения бухгалтерского учета. Исторически они прошли путь от простой списочной формы до журнально-ордерной, мемориально-ордерной и автоматизированной форм. В статье подробно рассматриваются конкретные преимущества, недостатки и влияние современных информационных технологий каждой формы.

Ключевые слова: формы бухгалтерского учета, журнально-ордерный, мемориально-ордерный, автоматизация, историческое развитие, информационные технологии.

FORMS OF ACCOUNTING, THEIR ESSENCE AND STAGES OF HISTORICAL DEVELOPMENT

PhD, assoc. prof. **Akhmedjanov Abdufato**

Samarkand Institute of Economics and Service

Abstract. This article analyzes the forms of accounting, their essence, and historical development stages. Forms of accounting refer to specific methods and procedures of maintaining accounting records. Historically, accounting evolved from simple log forms to journal-order, memorial-order, and fully automated systems. The article discusses the characteristics, advantages, and drawbacks of each form and emphasizes the influence of modern information technologies.

Keywords: accounting forms, journal-order, memorial-order, automation, historical development, information technologies.

Kirish.

Tarixiy rivojlanish jarayonida buxgalteriya hisobi asta - sekin o'zgarib va rivojlanib borgan. Jamiyat rivojlanishining har bir yangi bosqichida hisob registrlarining yangi turlari yuzaga kelgan va ularga qilinadigan yozuvlarning turlicha navbatlanishi va usullaridan foydalanilgan. Texnika vositalaridan u yoki bu usullarda foydalanish mazkur sharoitda yuzaga kelgan hisobdagi ro'yxatga olish tartibining xususiyatlarini aks ettiruvchi buxgalteriya hisobining turli shakllarining paydo bo'lishiga olib keldi.

Shundan kelib chiqib, buxgalteriya hisobining shakli deganda hisob registrlarining har xil shakllari, hisob ma'lumotlarini ishlash texnikasi va hisob yozuvlarini amalga oshirish usullarini birgalikda olib borish tartibini tushunish lozim. Registrlarning tashqi ko'rinishi, ularning tarkibiy tuzilishi, sintetik va tahliliy registrlarning o'zaro bog'lanishi, dastlabki hisob axborotini olishda va ishlashda, uning hisob registrlariga yozishda qo'llaniladigan texnika - mana shularning barchasi buxgalteriya hisobining ayrim shakllarining xususiyatlarini belgilab beradi.

Adabiyotlar sharhi.

Qadimda iqtisodiyotning tub ma'nosini insonlar mantiqan (intuitiv holatda) anglashgan. Biroq, uning mazmun mohiyati xususida ilmiy qarashlar keyinchalik paydo bo'lgan. Jumladan, qadimgi grek olimlari iqtisodiy faoliyatni – uy xo'jaligi va uni yuritish, deb tushuntirishgan.

Menkyu (2016) "Mulk egasi – bu moddiy va intellektual mulkga ega va bu mulkni o'z hohishiga ko'ra daromad olish uchun ishlatadigan shaxs. "Bozor iqtisodiyotida ... millionlab firma va uy xo'jaliklarining ... o'zlari kimni ishga olishni va va nimani ishlab chiqarishni hal qiladilar" degan fikrni bildirgan.

Shavqiev (2024) "Ishlab chiqarish korxonalari – ishlab chiqarish bo'linmalari, boshqaruv organlari va korxona xodimlariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlardan iborat bo'ladi. Korxona qanchalik yirik bo'lsa, uning ishlab chiqarish tuzilmasi (tarkibi, tuzilishi) shunchalik murakkab bo'ladi. Sanoat korxonalarining umumiy va ishlab chiqarish tuzilmalari mavjud. Ishlab chiqarish bo'g'inlari, korxona boshqaruvi hamda xodimlarga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, ularning miqdori, kattaligi va egallab turgan maydoni, xodimlarining soni va ishlab chiqarish imkoniyatlari korxonaning umumiy tuzilmasini ifodalaydi" degan fikrni bildirgan .

Yo'ldoshev, Muftaydinovlar (2006) "Iqtisodiyot tushunchasiga mamlakatdagi ishlab chiqarish holati, uning joylanishi va dinamikasi (harakati) ham kiradi. U mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham bog'liqdir. Masalan, O'zbekiston iqtisodiyotining hozirgi holati va darajasi uning xom ashyo ishlab chiqarishga yo'naltirilganligi, asta-sekin bevosita pirovard (tayyor) mahsulotlar ishlab chiqarishga va o'z aholisi hamda chet el ehtiyojlarini qondirishga o'tila borayotgani bilan tavsiflanadi" degan fikrlarni bildirishgan.

Yuqori aniqlikdagi va aqlli texnologiyalarning yaratilishi hamda ulardan keng miqyosda foydalanilishi dunyoning o'zgarishiga olib kelmoqda. Inson mehnati asta-sekin robotlar mehnati bilan almashtirilishiga qaramasda, liderlar hamon dunyoni boshqarishda davom etmoqdalar. Ushbu o'zgarishlar korxona faoliyati natijalaridan manfaatdor tomonlar manfaatlarini hisobga olgan holda biznesning asosiy vazifasini ham biznesni tashkil etish va boshqarishni mukamallashtirish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada qiyosiy tahlil hamda induksiya va deduksiya baholash usullaridan foydalanildi. Qiyosiy usuldan foydalanilib, statistik ma'lumotlar asosida ularni tahlillari amalga oshirilib ilmiy xulosalar berildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Buxgalteriya hisobining paydo bo'lishidan boshlab o'tgan davr ichida uning shakllarida juda muhim o'zgarishlar sodir bo'lgan. Dastlabki rivojlanish bosqichida hisob korxonaning o'z

egasi tomonidan mulklarning but saqlanishini ta'minlash va olingan daromadning miqdorini kuzatish va nazorat qilish maqsadida yuritilgan. Faqat kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan hisob - «kitob yuritish» - «beistisno topshiriladigan alohida agentlarning mustaqil funktsiyasiga» ajratiladi. Shu davrda buxgalteriya hisobining XV asrdagi adabiyotida birinchi marta yozilgan boshlang'ich shakllari yuzaga keladi.

O'sha vaqtda registrlar daftarlardan iborat edi, muomalalar mulkdorning tilidan yoki uning estalik daftari bilan xronologik registr - Jurnalga yozilib, so'ngra sintetik registr - bosh daftarga tarqatilar edi. Unda schyotlar uzoq muddatlar alohida yakka tartibda yuritilar, ya'ni ular hisobning har bir ob'ekti uchun alohida schyotlar (masalan, Un schyoti, savdogar Alievning schyoti va shu kabilar) ochilar edi. Muayyan bir bosqichda umumlashtirilgan ko'rsatkichlarga ehtiyoj tug'ildi. O'shanda Bosh daftar sintetik hisob registriga aylandi va u bilan bir qatorda alohida yordamchi daftarlarda tahliliy hisob yuritila boshladi. Faoliyat hajmining o'sish va Jurnalda yozuvlarning ko'payib borish munosabati bilan, uni bir necha xronologik registrga - Kassa jurnali. Memorial va boshqalarga bo'lingan holda ishlatadigan bo'ldilar. Bosh daftar kundalik yozuvdan unga bir oylik yakuniy yozuvlar qilishga o'ta boshladilar. Bir oylik yozuvlarni tayyorlash uchun yig'ma jurnal kiritilgan bo'lib, unga yozuvlar Kundalik jurnallardan tanlab olish yo'li bilan amalga oshirilar edi. Asta sekin hujjatlar yozuvlarni asoslovchi sifatda qo'llanila boshladi.

Daftarlardan foydalanishga asoslangan buxgalteriya hisobining shakllari shunday yo'l bilan rivojlangan edi. Ulardan birinchisi dastlab Italiya olimi Luka Pacholi tomonidan 1494 yilda Venetsiyada chop etilgan «Schyotlar va yozuvlar to'g'risidagi traktat» kitobida yoritilgan edi.

XX asrning boshida, yirik ishlab chiqarishning rivojlanishi sharoitida, hisobga bo'lgan talab ancha oshdi. Daftarlar o'rniga registrlarning yangi shakllari - kartochkalar, bo'sh varaqlardan foydalanish o'rtaga tashlanib, ular hisob mehnatini engillashtirib, ilgari juda mehnatni ko'p talab qiladigan ishlarni soddalashtirish qayta - qayta ko'chirish ishlarini bartaraf qilish imkoniyatlarini va pirovardida hisobda mashinali texnikadan foydalanish sharoitlari yaratib berdi. Tijorat hisob - kitobining rivojlanishi va chuqurlashishi sharoitida hisobning mazmuni, maqsadlari va vazifalari tubdan o'zgardi. 20 - yillardayoq hisob texnikasining qoloqligi ayon bo'lgan edi. Hisob xodimlari hisobning yangi, rivojlangan tuzilishining pullarini izlasha boshladilar.

Markazlashtirilgan boshqaruv sharoitida yaratilgan hisobning shakllaridan eng birinchisi 1925 - 1927 yillarda keng tarqalgan kartochka - orderli shakli, deb nomlangan shaklidir. Kartochka - orderli shaklida qayta - qayta ko'chirish ishlarini qisqartirish maqsadida nusxa ko'chirish (kopirovka) yordamida bir necha nusxada tuziladigan orderlar kiritilgan edi. Har bir muomalaga alohida order yozib berilib, unda ushbu muomala bo'yicha buxgalteriya yozuvi va uning qisqacha izohi berilar edi.

Orderlar uch nusxada yozilib, ular keyinchalik sintetik hisobning xronologik yozuvi, tahliliy hisobning debetli va kreditli yozuvlari uchun ishlatilardi. Bu narsa ushbu registrlardagi yozuvlarni orderlarning tegishli nusxalari joy - joyiga terib qo'yish bilan almashtirish imkonini berdi. Orderning birinchi nusxasi xronologik hisob registrlarida (kassa orderlari yoki memorial orderlarda) tikib qo'yilar, ikkinchi va uchinchi esa - debetlanadigan va kreditlanadigan schyotlar tahliliy hisobining tegishli kartochkalarida taxtlab qo'yilardi.

Qayta - qayta ko'chirishni qisqartirishga intilish tiplashtirilgan orderlarning (ularda muomalalarni izohlovchi matn oldindan bosib yozilgan - «Tiplashtirilgan» bo'ladi) yaratilishiga olib keldi. Bosh kitobdagi yozuvlar yig'ma jurnal asosida qilinar edi. Lekin hisobning bu shakli amaliyotda keng qo'llanishga erisha olmadi, chunki har bir muomalaga alohida orderning berilishi mehnatni kamaytirish o'rniga, uning sarfini oshirib yubordi va hisob registrlarining tasviriyligini yomonlashtirib qo'ydi. Shularning hammasi hisobni ratsionalizatsiya qilishning boshqa yo'llarini izlashga majbur etdi.

Kartochka - orderli shaklning negizida 1927 yilda birinchi marta savdo korxonalarida qo'llangan kartochkali - nusxa ko'chirish shakli («kopiruchyot») shakli yaratildi. Bu shaklning negiziga tahliliy hisob kartochkalariga va sintetik hisob jurnallariga bir vaqtning o'zida nusxa ko'chirish yo'li bilan yozish tamoyili qo'yilgan edi. Bu hisobning shaklida har bir jurnal, odatga ko'ra, bir necha turdosh schyotlar bo'yicha yozuvlarni o'z ichiga olar edi.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagilarga asoslanib, barcha hisob - kitoblar schyotlari bo'yicha yozuvlarni birlashtiruvchi jarnallar yuritilar edi. Hech qanday orderlar tuzilmas va barcha yozuvlar bevosita hujjatlarning o'zidan amalga oshirilar edi. Bu bilan hisob ma'lumotlarining hujjatlardagiga to'g'ri kelishiga erishilar edi.

Korrespondentsiyalantiruvchi schyotlarning raqamlari hujjatlarga maxsus muhr bilan qo'yilar edi. Bosh daftar kundalik Nazorat vedomosti bilan almashtirilib, u har bir schyotining ichida u bilan korrespondentsiyalanuvchi schyotlar bo'yicha yozuvlarni guruhlashni ta'minlar edi. Nazorat vedomostidagi yozuvlar har kunning oxirida jurnallardagi yozuvlar bilan solishtirib tekshirilar, bu esa o'z navbatida hisobotlarni tuzishni tezlashtirar, xatolarni topishga sarflanadigan vaqtni qisqartirar va kundalik balans tuzish imkoniyatini yaratar edi.

Solishtirib tekshirish guruhlovchi varaqchalar yordamida - bir turda korrespondentsiyalanuvchi schyotlardan aylanmalarni tanlab olish yo'li bilan olib borilar edi. Ular o'tgan kunda amalga oshirilgan yozuvlarni yakunlash uchun har bir jurnal bo'yicha tuzilar edi. Natijada sintetik va tahliliy hisob ma'lumotlarini keyinchalik solishtirib tekshirishga hojat qolmas edi, chunki tahliliy registrlar kartochkalaridagi yozuvlar ularni bir vaqtning o'zida tegishli jurnallarda nusxa ko'chirish yo'li bilan amalga oshirilar va ularning aylanma summolari kunda nazorat vedomosti bilan solishtirib tekshirilar edi. Shu yo'l bilan Nazorat vedomostining ko'rsatkichlari avtomatik tartibda kartochkalardagi yakuniy ma'lumotlar bilan mos kelishiga erishilar edi. Tahliliy hisob bo'yicha aylanma vedomotlar aylanma yakunini va saldoni hisoblab topish va qayd etish hamda ulardan tezkor kuzatuv maqsadida foydalanish uchungina mo'ljallangan edi.

Kartochkali - nusxa ko'chirish shakli asosan savdo korxonalarida tarqalgan edi. Uni sanoat korxonalarida joriy etish harakatlari sanoatdagi hisobning juda murakkabligi tufayli, garchi uning ayrim tamoyillari, jumladan, yozuvlardan nusxa ko'chirish usuli qo'llanilgan bo'lsa ham, yaxshi natija bera olmadi.

Hozirgi paytda korxonalarda asosan buxgalteriya hisobining uch shakli: memorial - orderli, jurnal - orderli, va PEHMDan foydalanishga asoslangan avtomatlashtirilgan shakllari qo'llanmoqda.

Adabiyotlar/Jumepamypa/Reference:

Menkyu N. G., Teylor M. P. (2016) *Economics*. – SPb.: Piter, – 656 c.

Shavqiev E. and Boboqulov S. (2024) "O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirish yo'nalishlari," *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, vol. 2, no. 12, pp. 459–469. [Online]. Available: <https://doi.org/10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss12-pp459-469>.

Urazov K.B. (2011) *Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari: 5340900-buxgalteriya hisobi va audit ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik/ K.B.Urazov S.V.Vaxidov; O'zR oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent Davlat Iqtisodiyot un-ti, Samarqand iqtisodiyot va seryis in-ti. -T.: Adib, -4 9 6 b.*

Yo'ldoshev Q., Muftaydinov Q., Abdurahmonov V. (2006) *Iqtisodiy ta'limotlar tarixi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik/ Q.Yo'ldoshev, Q. Muftaydinov, Y. Abdurahmonov; Mas'ul muharrir: A. Sotvoldiyev; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Andijon m uhandislik-iqtisodiyot instituti. - T.: «IQTISOD—MOLIYA», -188 bet.*